

חן ארצי סרור, הדתיות החדשות: הפמיניזם הדתי פוגש את הרשתות החברתיות. תל אביב: ידיעות אחרונות, 2018. 326 עמ'.

רבקה נריה בן שחר

באחד מערבי קיץ 2015 שמעתי מחלון ביתי רעשים מוזרים. ליד המקווה ברחוב הירושלמי שאני גרה בו, עמדה חבורת אנשים והפגינה. "תנו לטכול בשקט" ועקה הפרוזה בידה של אחת המפגינות. עזבתי הכול והצטרפתי אליהן. עמדתי בצד בשקט – בתוך מעגל המפגינות והמפגינים – מהנהנת לשלום לכמה נשים שהכרתי. חזרתי הביתה, ואת כל אנרגיות הכעס, התסכול והתקווה הפניתי לכתובת מאמר לעיתון הארץ שכותרתו "סיוט ושמו מקווה (בישראל)". רק אחר כך הבנתי שלולא הייתי שומעת אותן מן החלון, הייתי מחמיצה את ההפגנה. כאחת המצטרפות המוקדמות לפייסבוק (2007) הבנתי מיד שבכל הנוגע אליי, זה או פייסבוק או לסיים את הדוקטורט. בהמשך הגעתי לפשרה שפעם בכמה חודשים אני קוראת קצת מה קורה בקבוצות המעניינות אותי, ובראשן הפדלחו"שיות (פמיניסטיות דתיות ללא חוש הומור) ופמיניזם חרדי. ידעתי שלבחירתתי המודעת לא להשתתף (או להשתתף באופן פסיבי וחלקי) בפייסבוק יש מחיר, אבל בעת קריאת הספר הלכה והתעצמה בי התחושה שהמחיר גבוה. מאמר ביקורת זה, כמו הספר שהוא עוסק בו וכמו החוויה האישית שנפתח בה, יפרוש את מערכות היחסים המרתקות בין הרשתות החברתיות לבין הרשתות המקוונות.

מטרת הספר, לדברי הכותבת, היא לתעד "את התעצבותה מחדש של הזהות הפמיניסטית בעולם הציוני דתי באמצעות סיפורן של הנשים עצמן, בעזרת מעקב אחרי הפעילות האינטרנטית ושיחות עם נשים מחוללות שינוי במגוון תחומים, שהסכימו לפתוח את ביתן ואת ליבן" (עמ' 15). מטרה זו הושגה בעיניי במלואה. הספר מציע

* ד"ר רבקה נריה בן שחר, המחלקה לתקשורת, המכללה האקדמית ספיר, שער הנגב. דואר אלקטרוני: rivka.nbs@gmail.com

תיאור גדוש של סיפורה של מהפכה בת־זמננו, שנשים פמיניסטיות־דתיות מובילות בה שורה של שינויים, עצומים וזעירים, שהעולם שהן חיות בו נראה בזכותם שונה לחלוטין מן העולם שאמותיהן חיו בו.

מבחינה כרונולוגית, הפמיניזם הדתי הישראלי קם לפני הרשת החברתית המקוונת, אבל כפי שארצי סרור מתארת, הוא "נתפס לאורך השנים כמועדון סגור ושולי – אליטיסטי, משכילי, ירושלמי, אשכנזי, ומעט מנומנם. בקרב המיינסטרים של הציונות הדתית הוא נחשב למוקצה מחמת מיאוס" (עמ' 13). לפיכך, היא טוענת, הרשת החברתית אפשרה את מה שהיא מכנה "המפץ הגדול בפמיניזם הדתי" (עמ' 15). רק כשהדיון עבר למרחב הווירטואלי, נפרץ הסכר, ונושאים שהיו בלִבָּה של הפעילות הפמיניסטית הדתית לאורך שנים, חצו גבולות גאוגרפיים, צמצמו פערים חברתיים וגילים ושינו את השיח: "מפריבילגיה של קהילות קטנות, חזקות ומשכילות, הפכה החוויה הדתית הנשית לנגישה ולנפוצה בקהילות בכל רחבי הארץ. מרגע שכל אשה גילתה שהיא לא המשוגעת היחידה לדבר, נשים חולקות במרחב הווירטואלי הכל" (עמ' 124–125).

המתח הזה בין שתי הרשתות – הרשתות החברתיות והרשתות המקוונות – ניצב בעיניי בליבת הספר. במושגים של תחום המחקר המכונה ניתוח רשתות חברתיות, יש מרחבים שהרשתות חופפות בהם זו לזו, ויש מרחבים שהרשתות מתקיימות בהם במעין שני יקומים מקבילים ואף יותר. עם זאת, ניתן להסכים עם הטענה שהרשת הווירטואלית מאפשרת שותפות במהפכה גם למי שאינן גרות במשולש הירושלמי שבין המושבה הגרמנית, קטמון ובקעה (וגם לא בגוש עציון או ברעננה).

במושגים אקדמיים, הספר מבוסס על מחקר איכותני, והשיטות המרכזיות לאיסוף הנתונים הן ראיונות עומק המשולבים בניתוח תוכן של פוסטים בפייסבוק. ברור שהכותבת לא נחה ולא שקטה עד שהשיגה מרואיינות מופלאות שפתחו בפניה את נבכי לבן. אפשר רק לדמיין את השעות שהוקדשו לקריאה של כל הפוסטים, ונראה כי כמו בכל תהליך של כתיבה, הרבה יותר ממה שמופיע בספר נשאר במרחב המכונה "רצפת חדר העריכה".

מבחינת מיקומי האישי־מקצועי, אני קוראת את הספר כפמיניסטית רדיקלית שומרת מצוות, ועם זאת כאשת אקדמיה ומרצה לשיטות מחקר. הכותבת שוורת בספר טענות, כגון "ההבנה כי הדיונים לא נשארים בדלת אמות, אלא מקבלים הד משמעותי בעולם החיצוני – בבתי הכנסת, בקהילות, במשפחות ובכלי התקשורת – מעצימה עוד יותר את הפלטפורמות הללו, שהפכו לסוכנות השינוי החשובות ביותר של הפמיניזם במגזר הדתי לאומי" (עמ' 40, ההדגשה שלי). וכן: "מהי אם כן הבשורה המשמעותית שהביאו הרשתות החברתיות? למעשה, הן האיצו באופן משמעותי את התפתחויות הללו – גם מבחינת היקף הקהילות, וגם מבחינת עומק הדיון הציבורי והשינוי בשטח" (עמ' 124, ההדגשה שלי). אלו טענות שאי־אפשר להוכיח אותן מבחינה מחקרית.

אם אנסה לתרגם טענות אלו להשערות מחקר, הן ינוסחו בערך כך: "קיים קשר סיבתי בין קיומם של הדיונים ברשת החברתית המקוונת לבין שינויים חברתיים בקרב

המגזר הדתי-לאומי, ו"קיים קשר סיבתי בין קיומם של הדיונים ברשת החברתית המקוונת לבין קצב השינויים החברתיים בקרב המגזר הדתי-לאומי וגודל הקהילות השיתופיות". לכאורה, השערות אלו נגזרו משאלות מחקר שכתוקרת ברור לי שלא ניתן לענות עליהן: 1. איך הייתה נראית המציאות החברתית בת־זמננו ללא הרשת החברתית המקוונת? 2. האם הרשת החברתית המקוונת השפיעה על המציאות ואף שינתה אותה? כיוון שלא ניתן לקיים מערך ניסוי תקין, מחקר אקדמי היה אולי מנסה לבחון בזהירות את הקשרים בין התופעות.

כיוון שהכותבת מעידה ש"הספר שלפניכם אינו ספר אקדמי שחוקר את התופעה" (עמ' 15), אתיחס אליו כאל ספר מרתק ופורץ דרך, גם אם לא מחקרי. עם הטענות המוצגות למעלה אני מסכימה לגמרי ברמה האישית, הרגשית והאינטואיטיבית, גם אם אני חולקת עליהן ברמה המחקרית. אם כן, ללא מחויבות לקבוע מי היה קודם, מי ומה גרם למה, איך ואיפה – וכמובן בלי לשאול שאלות היפותטיות של מה היה אילו – נוכל פשוט לראות איך הכותבת משרטטת ביד עדינה ובוטחת תהליכים חברתיים, דתיים ופוליטיים וכיצד היא מתבוננת ומתעדת מציאות שרשתות חברתיות ורשתות מקוונות פועלות בה כדי לשנות את הסדר הקיים. עד שייכתבו די מחקרים אקדמיים בנושא, כולם יצטטו את הספר הזה לא רק כי הוא הראשון, אלא גם כי הוא מצליח לומר עכשיו את מה שלאקדמיה דרושות שנים כדי להבין (ולכתוב).

הקהלים המתאימים לספר אינם שייכים רק לקהילות אקדמיות או לחוקרי פמיניזם ודת, אלא לכל מי שמתעניין במורכבויות של מערכת היחסים בין הרשתות החברתיות לבין הרשתות המקוונות. הספר משכנע בבהירותו ובפשטותו, והוא מספק את חוויית ה"להיות שם". למרות עומקה של המהפכה הוא משמיע קול אותנטי ומשכנע של צדק ושיתוף יותר מאשר מאבק של כוח. השחרור מן הנוקשות האקדמית אפשר לא רק השמעה אותנטית של קולות הנשים, אלא גם שחרור מן הצורך לדון בממצאים מתוך חיבורים תאורטיים אחרים. יש מקומות בספר שחייבו אותי להניח אותו ופשוט לחשוב שהציטוט – מן הריאיון או מן הפוסט – נכתב שם בשבילי, בלי להצמיד אליו תאוריה שתכוון אותי להבין אותו כך ולא אחרת, אלא לתת לציטוט את הכבוד הראוי לו, להיכנס לנבכי הרגש והמחשבה ולעורר אותם.

הפרק הראשון של הספר מתמקד ברשתות החברתיות המקוונות, ובעיקר הפדלחו"שיות והפמיניסטיות ההלכתיות. שתי הקבוצות מונות מעל 10,000 נשים, והן משמשות מקום לדיון בחוויה הכפולה והמאתגרת – להיות גם אישה דתייה וגם פמיניסטית. לשתי הקבוצות נורמות ברורות וקווים אדומים (שונים, כמובן) המאפשרים מרחב בטוח ומוגן בתוך גבולות ששורטטו מראש. הפרק השני ממוקד בלימוד תורה נשי. בשונה מחלק מן התפיסות המקובלות, נשים אינן פוסקות רק באופן מקל, ובוודאי שלא רק באופן "רגשי". הנשים הפוסקות מקפידות מאוד על מתן נימוקים הלכתיים מורכבים ועל הנחיה רוחנית. מדובר במהפכה אמיתית המתרחשת לנגד עינינו, והיא תושלם בעיניי רק כשאנשים יפסיקו להתפעל או לחשוש ממנה. אף על פי שנראה שפרק זה

מתמקד בבתי המדרש ובמרחבי הלימוד והפסיקה הפיזיים, הכותבת מתארת בהרחבה גם את מקומן הייחודי של הנשים לומדות התורה ברשתות החברתיות המקוונות. הפרק השלישי עוסק בריטואלים דתיים. ניתן ללמוד בו על מקומן החדש והמחודש של נשים בטקסי חיים, מלידה ועד קדיש, כולל המהפך מפסיביות של כלות הדוממות בחופתן ומוקפות גברים מדברים ועד השמעת קול נשי, ברור ומשמעותי. הוא מתאר את קבוצות התפילה המורכבות מנשים בלבד ואת המניינים המשותפים, שהחלו בשנת 2002.

הפרק הרביעי מתמקד בפרקטיקות ובשיח בנוגע לגוף ולמיניות, שני נושאים שזכו לשתיקה ולהשתקה מהדהדות במשך שנים רבות: ממאבק המקוואות שהוזכר בהתחלה ועד שיח קבוצתי, פנים אל פנים ווירטואלי, על מיניות בריאה לאור מקורות היהדות. השיח חושף התמודדויות אישיות והלכתיות עם מצבים מורכבים ומאפשר להוביל שינויים עמוקים ורחבים. הפרק החמישי מתאר את התמודדותן של חברות דתיות-לאומיות עם אלימות מינית. כמו תמונת מראה לשיח על מיניות בהקשרה הבריאה, עצם השיח על מיניות בהקשר חולה ופוגע הוא מהפכה של ממש. נשים וגברים ששתקו במשך שנים כי לא מצאו מקום שבו יקשיבו ויאמינו להם, זוכים לגיבוי קהילתי אמיתי. קבוצות הפייסבוק מדגישות את חובתן להיות בצד של מי שנפגעה או נפגעה, ולא בצד של החוק, הפוגע, גם אם הוא מפורסם ומקושר. נראה כאן שהשיח הווירטואלי הצליח לערער את ההתנהגות המקובלת בקהילות – השתקה, התעלמות, טאטוא מתחת לשטיח ואף תמיכה והגנה על הפוגע. קשה לדעת "מה היה אילו", אבל שורה של אנשי ציבור ופוגעים אחרים הוקעו לאחר שנשים השתמשו במקלדת כדי להבהיר את הגבולות החברתיים החדשים.

שני הפרקים האחרונים מסמנים אתגרים עצומים, כל אחד ממקום אחר. הפרק השישי מספר על פמיניסטיות דתיות מזרחיות פעילות, חברתית וציבורית, העוסקות, בין השאר, בהדגשת הפסיקות של חכמי עדות המזרח. הקולות העולים מתוך הפמיניזם הדתי המזרחי מלמדים על חוויה חזקה של מחיקה תרבותית ועל מאבקים פריבילגיים או ייחודיים של נשים אשכנזיות ממעמד בינוני-גבוה. למשל, התמודדות עם ההסתרה והבושה סביב המקווה והמיניות והחוויות הקשות של הניתוק מן הגוף, המרכזיות כל כך בקרב פמיניסטיות דתיות אשכנזיות, אינן נחלתן של פמיניסטיות דתיות מזרחיות. לעומת זאת, החוויה של תפילה וברכה לא לפי הנוסח שלך, רק כי את לומדת במוסד דתי שמתפללים בו בנוסח אשכנזי, היא חלק מהותי מן הילדות ומן ההתבגרות של נשים דתיות מזרחיות, החשות שהמערכת מנתקת אותן מן החוויה של המסורת של הבית (אפשר להניח שהמחקרים על הגברים מתארים מצב דומה בישיבות, אבל במקרה זה הבנים הולכים עם האבות לבית הכנסת).

האתגר הניצב בלב הפרק האחרון הוא ההתמודדות עם בתי הדין הרבניים, שהכותבת מכנה אותם "המבצר האחרון". ואכן, העגונות ומסורבות הגט בישראל ניצבות מול מבנים שנחשבו עתיקים כבר בימי הביניים. טוענות רבניות, עורכות דין ופעילות

חברתיות מנסות, ולעתים אף מצליחות, להזיז הרים במאבק לשחרור נשים מכבלי נישואין שהן אינן מעוניינות בהם, אך הדרך עוד ארוכה. שני הפרקים האלה מציבים אתגר כפול, חיצוני ופנימי. נראה שנשים מצופפות שורות נגד כוחות גבריים בכל הנוגע לבתי הדין הרבניים, אבל – אולי בלי מודעות – הן גם מצופפות שורות בכל הנוגע לנשים אחרות הנוקטות שיטת פסיקה שונה ונוסח תפילה שונה והן בעלות צבע עור שונה. נראה שאחד הדברים שצריך ללמוד מן הספר הזה הוא שיש להיזהר מן הכלי של ציפוף השורות ולדאוג שיהיה מכוון רק החוצה, ולא פנימה.

בסוף הספר מתארת הכותבת את קולות הצער מול התקווה בקרב המרואיינות. הדמעות בספר מידבקות, הן עברו בקלות מעיני המרואיינות לעיניי, אבל אלו גם דמעות של השתאות. הכותבת מסמנת מעברים מהירים מהשתקה מוחלטת לאופנות מתחלפות התופסות תאוצה – למשל, בשני הצדדים של המיניות – מפתחת השיח הבריא ועד מלחמה בפגיעות מיניות. כנראה אלו אותן דמעות המציפות את עיניי בטקסים המרגשים ב"שירה חדשה" (בית הכנסת הפמיניסטי שאני מתפללת בו), כאשר ילדות בנות מצווה, כלות, יולדות ואימהות של ילדים בני מצווה אינן מנסות לקלוט דבר־מה מן הטקס מעבר למחיצות אטומות. הן ניצבות מול הבימה, מול התורה שכל כך משמעותית להן, ומברכות. דמעות של השתאות זולגות על כך שלא חשבו על זה קודם, דמעות של צער – על אלפי שנים של הדרה, ודמעות של תקווה – על כך שלנכדותינו זה ייראה מובן מאליו.